

Mazalová, Lucie

Shrnutí a závěry

In: Mazalová, Lucie. *Eschatologie v díle Jana Husa*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2015, pp. 311-333

ISBN 978-80-210-7953-3

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134352>

Access Date: 24. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

13. SHRNUÍ A ZÁVĚRY

Ve vybraných Husových kázáních a listech jsem podrobně sledovala, jak Hus zachází s jednotlivými eschatologickými tématy i s celou eschatologií, což mnohdy znamenalo zohlednit i jiná Husova díla nebo dokonce díla jiných autorů. Nyní mně zbývá vyvodit závěry týkající se Husova způsobu práce s eschatologickou tematikou a její role v Husově díle a zodpovědět další otázky, které jsem stanovila v úvodní části této práce. Klíčem ke všem odpovědím je pochopení základního významu, který pro Husa jednotlivé poslední věci i novissima jako celek mají.

13.1. Význam posledních věcí a eschatologie podle Husa a jejich základní role v Husově díle

Již v úvodních kapitolách této práce jsem upozornila, že podoba eschatologie je vždy závislá na konkrétních okolnostech, za nichž vzniká. Toto tvrzení platí pro Husovu eschatologii, jednotlivé výroky o posledních věcech i pro jejich roli v Husově díle naprosto zásadně. Husovy výroky o posledních věcech jsou významnou měrou ovlivněny konkrétní příležitostí, žánrem, aktuálním církevním a společenským děním, Husovou povahou i životem. Jmenuji jen některé druhy okolností, které různou měrou, ale především všechny společně Husovu eschatologii utvářejí. Existuje potom jedna okolnost, která působí velmi silně a vždy a je pojátkem naprosté většiny ostatních okolností. Je jí Husova snaha napravit křesťanskou společnost, zejména klér, který ji vede, a to z jednoduchého důvodu – aby bylo spaseno co nejvíce duší. Hus je totiž navzdory tomu, že uznává predestinaci, zcela přesvědčen o vlivu pozemského jednání na posmrtný osud lidské duše. Husova snaha je tím naléhavější, čím více Hus pociťuje konec věků. Svoji snahu realizuje v moralistice.

Moralistika, která je pro Husa a veškeré jeho počínání tak typická, a proto v jeho díle zabírá nejvíce místa a ovlivňuje vše ostatní, na čem Husovi záleží, zcela přirozeně společně s dalšími okolnostmi určuje Husově eschatologii kromě samotné role i této roli adekvátní obsah, formu a kvantitu. Ačkoli se eschatologické výroky mohou z těchto tří hledisek v jednotlivých dílech lišit, vytvářejí právě díky uvedenému svorníku, na který se Hus neustále ohlíží, dohromady kompaktní celek, který je až na nedořešenost vztahu predestinace a dobrého jednání srozumitelný a funguje velmi jednoduše.

Nesmíme však získat dojem, že by eschatologie tímto vztahem k moralistice ztrácela pro Husa na významu a byla jen jejím prostředkem. Je zřejmé, že mezi moralistikou a eschatologií působí silný vliv v obou směrech. Člověk nemá napravit svoje chyby jen proto, že se to tak sluší. Moralistika nemá pro Husa větší absolutní hodnotu než poslední věci. Obě dvě oblasti jsou pro něj nenahraditelné, vzájemně propojené a to, že moralizování v Husově díle kvantitativně převládá, je dáno něčím jiným. Jako pro každého křesťana i pro Husa jsou poslední věci tím nejdůležitějším, k čemu musí člověk během svého života vztahovat veškeré myšlenky a rozhodnutí. V křesťanství jde přece od začátku do konce o spásu duše a není to znak nějaké jeho zvláštní eschatologie, ale rys samotného křesťanství, které je ze své podstaty vždy eschatologické. Poslední věci a eschatologie jsou pro Husa nepostradatelné i v jeho díle – spása určuje konečný cíl veškerých jeho snah, kvůli ní se zaměřuje na moralistiku. Eschatologie však v Husově díle hraje ještě další nenahraditelnou roli, a právě tu především jsem tolikrát doložila konkrétními ukázkami ze sledovaných děl. Poslední věci nejsou jen konečným cílem všeho snažení, nejsou jen pozitivní a eschatologie není jen jejich popisem. Úvahy o všech možných pozitivně i negativně pocíťovaných posledních věcech jsou především donucovacím prostředkem, jak sebe i jiné ke spáse dovést. Jejich připomínání člověka motivuje a také vrací k úvahám o smyslu pozemské existence a ke správné péči o tento život.¹ Myšlenky na poslední věci vedou k uvědomění, že řádný pozemský život je za nezbytného přispění Boží milosti jedinou cestou, jak spásy dosáhnout. Ukazují lidem možnou věčnou odměnu i věčný trest, připomínají jim jejich vlastní konečnost a závislost jejich posmrtného osudu na pozemských činech. Tendenci Husových eschatologických výroků naprosto vystihuje biblický výrok, na nějž se Hus nejednou odvolává: „In omnibus operibus tuis memorare novissima tua et in aeternum non peccabis.“ (Sir 7, 40)

Hus takových prostředků umí využít, ovšem díky tomu, že svůj životní úkol vidí v kazatelství a moralizování, vrací člověka k péči o pozemský život v takové míře, že se kvůli tomu nakonec zabývá pozemským životem daleko více než životem věč-

1 Dospěla jsem tak v tomto ohledu díky studiu jiných děl k obdobnému závěru jako Amedeo Molnár, který hovořil o živé eschatologii (Eschatologická nadějnost, s. 182), nebo Jana Nechutová, která Husovu eschatologii vnímá jako eschatologii s etickým přízvukem a zaměřenou k dennímu životu člověka (Hus a eschatologie, s. 179).

ným, kvůli kterému to vše dělá. Moralistika slouží posledním věcem a připomínky posledních věcí zase moralistice. Husova eschatologie neexistuje bez moralistiky a moralistika bez eschatologie, obojí je pro Husa něčím, bez čeho se neobejde, avšak to, co může kazatel teď a za daných okolností udělat pro poslední věci nejužitečnějšího, je kárat hřích a hovořit o posledních věcech především ve spojitosti s ním a jeho nápravou. Eschatologií je z hlediska jejího významu Husovo dílo protkané skrz na skrz, poslední věci jsou cílem, důvodem i motivačním prostředkem. Na první pohled to však podle kvantity ze zmíněných důvodů nemusí být zjevné.

Husova eschatologie má svá další specifika, která objasňují její význam pro Husa a její roli v Husově díle. Je to eschatologie Husem prožívaná, a to nejen v listech, v nichž se Hus ocitá na svém vlastním konci a jeho výpovědi jsou maximálně konkrétní a osobní, ale také v kázáních. Hus se totiž cítí být od počátku součástí eschatologického dění a eschatologie pro něj odjakživa souvisí s jeho prožitky a s tím, co kolem sebe právě vidí. Husova eschatologie je kolektivní, neboť Husovi jde o spásu lidu a vymýcení zla bořícího církev. V jistém smyslu je však také individuální díky tomu, že Hus v procesu spásy křesťanů hraje významnou roli, a díky tomu, že se v určitém období vypořádává s uvědoměním, že je na konci svého fyzického života. Toto dělení je jen orientační, neboť obě oblasti se prolínají. Husova eschatologie je aktuální a neustále aktualizovaná, není to předem přesně připravená nauka.

13.2. Obsah a forma eschatologických výroků

Hus vytváří svoji eschatologii především s cílem, aby byla užitečná. Proto ve sledovaných kázáních a listech užívá posledních věcí zejména jako motivačního či donucovacího prostředku k dobrému jednání, a proto zde nenajdeme precizní výklady o podobě všech posledních věcí, které přinášejí systematictí teologové nebo ke kterým se snaží Hus přiblížit díky Lombardovi v *Super Quattuor sententiarum*. Samotnou podobu posledních věcí změnit nemůžeme. Můžeme ovšem zásadně ovlivnit to, zda se nás budou týkat příjemné, nebo nepříjemné poslední věci, a to právě jednáním, k jehož nápravě nás Hus chce pomoci připomínek pouze vybraných aspektů posledních věcí přivést.

Hus se tedy věnuje hlavně souvislosti posledních věcí s lidským jednáním. V tomto směru jsou účinné výroky o posledních věcech v různé formě. Mohou to být výroky, které nejsou příliš emotivně laděny, ale pouze vysvětlují a ospravedlňují Husovy názory a posluchače nebo čtenáře poučují. Daleko častěji, neboť Hus je především kazatel (a to nejen v kázáních) a v jistém smyslu také politik, nikoli systematický teolog nebo logik, jdou eschatologické výroky ruku v ruce s Husovou kritikou současného stavu společnosti, zejména té církevní, a nabývají funkce hrozby, pozitivní motivace, útěchy, různých apelů až agitace. Eschatologické výroky tak

často fungují také ve spojení s výraznou Husovou rétorikou, která dokáže kritiku značně posílit. Hus se domnívá, že takovými výroky dokáže ovlivnit nejen rozum, ale také city a vůli posluchačů či čtenářů, že v nich dokáže vyvolat pocit špatného svědomí, který už je nasměruje na správnou cestu, nebo že je dokáže utvrdit ve správných rozhodnutích. Všechny výroky Hus myslí konkrétně, nenacházím v nich významnější podíl nadsázky, a to ani v kázáních ani při té největší agitaci.

Hovoříme-li o sledovaných kázáních a listech, Hus přichází s definicí posledních věcí pouze v kázání *Confirmate*, kde přejímá definici z díla Bernarda z Clairvaux *Sermones in festiuitate omnium sanctorum*.² V ní figurují jako poslední věci ty, které lze pocítovat sice pozitivně, ale vzhledem k funkci donucovacího prostředku především negativně – smrt (dobrá, ale zejména zlá), Poslední soud a peklo (*Confirmate*, s. 122). V praxi se však Hus neomezuje jen na tyto poslední věci, ale aniž by je do nějaké definice ve sledovaných dílech řadil (neboť to není zrovna užitečné), hovoří běžně o smrti a soudu jako o událostech, které jsou z určitého hlediska také pozitivní a dále se věnuje spáse, nebi, očistci a dalším tématům s tím souvisejícím. Moralistika si neřádá jen kárání, ale také utvrzení dobrých lidí v jejich chování a potřebuje rovněž naději. Tím, že Hus počítá mezi poslední věci smrt a vše, co po ní následuje, naprosto respektuje přístup Lombardových *Sentenci* a soudobé dogmatiky, což nejzřetelněji potvrzuje Husovo *Super Quattuor sententiarum*, které tak navíc dokládá, že takto Hus chápe novissima v jejich širším smyslu i v rámci systematické teologie. Témata, kterými se zabývá, a dokonce i hlavní smysl, proč je třeba o nich hovořit, jsou dokonce obdobné jako v pozdějším Calovově vymezení eschatologie (*Systema locorum theologicorum*), které je pro moderní badatele častým vodítkem při studiu křesťanské eschatologie. Díváme-li se na Husovo dílo právě očima moderních badatelů, logicky ke zmíněnému výčtu řadíme navíc výroky o Antikristovi a poslední době nebo o očekávání příští Páně, výroky, které Hus ani v *Super Quattuor sententiarum* mezi tzv. novissima neřadí, ale které v Husově podání souvisejí s koncem pozemského světa naprosto nepochybně.

Podobně Hus ve sledovaných dílech mnohdy nedefinuje a nevyčerpává ani jednotlivá eschatologická témata, ale vybírá si jen ty jejich stránky, které se hodí pro jeho momentální účely. To pozorujeme zvláště na srovnání kázání a listů se *Super Quattuor sententiarum*. Hus byl neústupný až tvrdohlavý člověk, který reagoval na aktuální dění, agitátor, který si výběr eschatologických témat a detaily jejich zpracování dlouho předem neplánoval. Husova eschatologie je částečně dílem náhody, dílem situace, nikoli předem zcela vytyčeným programem. A tak např. v *Dixit Martha* nechce Hus podat ucelený výklad o očistci, ale hovoří o něm jen do té míry, která je nezbytná pro podrobné úvahy o způsobu konání pohřebních obřadů a věcí s nimi souvisejících, jako jsou prosby za mrtvé nebo závěti. Ve všech

2 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS. *Sermones in festiuitate omnium sanctorum*, 10. In *S. Bernardi Opera*, vol. 5. Ed. J. Leclercq, H. M. Rochais. Roma 1968, s. 335.

kázáních a v některých listech hovoří o pekle jen do té míry, aby jimi posluchače vystrašil nebo jim připomenul, co je skutečně důležité. A takto je to s výběrem informací u všech výroků o posledních věcech.

Tímto přístupem je dokonce mírně poznamenán i jeho nejsystematičtější (alespoň z hlediska Husova plánu) počin *Super Quattuor sententiarum*. Zde často narazíme na zdůvodnění, že daná otázka není užitečná. Aktuálnost Husovy eschatologie se potom projevuje ještě v tom, že během výkladů o posledních věcech čteme častější moralizující připomínky, než by dílo tohoto rázu nutně vyžadovalo.

V kázáních a listech tedy není eschatologie kompletní z hlediska možností křesťanské dogmatiky, avšak z hlediska Husových účelů ano. A v některých případech to může znamenat dokonce i to, že Husovi stačí samotné připomenutí existence dané poslední věci.

13.3. Role a představení tématu Antikrist

Antikristovská otázka je pro Husa záležitostí eschatologickou, avšak nikoli čistě teologickou. To, co se v Husových výrocích o Antikristu odehrává, je z velké míry církevní politika, je to zájem o aktuální církevně společenské dění a nikoli systematická teologie, ačkoli i politika v tomto pojetí staví na závažných teologických myšlenkách (v případě Antikrista je to predestinace a speciální eklesiologie) a Husovou hlavní oporou zůstává bible. Hus, zanícen snahou naplnit biblické poselství i teologické závěry (nejčastěji převzaté od jiných myslitelů) v praxi, tímto způsobem přemýšlel, psal i veřejně vystupoval. Kromě jiného to mělo za následek i to, že se nesoustředil na některé podstatné otázky, které s sebou taková závažná teologická východiska, na nichž stavěl, nesla. Nejzřetelněji to vidíme na tom, že nedovedl do konce vysvětlení vztahu predestinace a jednání a kladl je vedle sebe jako nezpochybnitelné principy, jejichž souvislost alespoň v kázáních a listech nepotřebuje ani malý komentář.

V tématu Antikrist se více než u jiných témat projevuje to, že Hus byl kazatelem a politikem nebo – jak říká Zdeněk Uhlíř – ideologem.³ Reagoval na aktuální dění a tímto neustále aktualizoval i svoje výroky o Antikristu. Antikrist funguje jako součást poučení, kritiky a v jistém smyslu také hrozeb. Díky němu má být zjevná neobyčejná obtížnost situace a naléhavost současných rozhodnutí, neboť Antikristova přítomnost znamená blízkost konce světa. V rámci sledovaných děl se téma Antikrist objevuje v kázáních *Diliges, Spiritum* a *State* a rovněž v listech. Husova kritika obecně vzato postupně zesiluje, zvláště v mezních okamžicích jeho života, ale neznamená to ve všech dílech nárůst antikristovské terminologie, což sledujeme zejména v listech. V Husových dílech to není téma vhodné pro teoretický výklad,

3 UHLÍŘ, Z. *Středověké kazatelství*.

a tak se uplatňuje nejvíce v kázáních a v kriticky zaměřených listech. Velký význam má však Antikrist obecně v celé Husově tvorbě.

Ptáme-li se na vývoj antikristovské myšlenky u Husa, jejím zárodkem je tradiční kárání špatných mravů duchovních a křesťanů vůbec. Spolu s gradací této kritiky Hus připojuje antikristovskou terminologii, neboť začíná uvažovat o tom, že dosud pozorované projevy smrtelného hříchu musí svědčit o Antikristově přítomnosti ve světě a o blízkosti konce světa. Dále už se antikristovská otázka vyvíjí v tom smyslu, že nabývá naprosto konkrétních podob a Hus antikristovské pronásledování pociťuje sám na sobě. Vrcholem je bezesporu Husovo upálení, kterým Husův boj s Antikristem končí, a nepochybně právě v tomto momentu je více než kdy předtím zjevné, že zkoumáme-li eschatologii v Husově díle, musíme ji zkoumat i v Husově životě.

Husův Antikrist vychází z antikristovského mýtu. Stejně jako pro celou předhusovskou i Husovu epochu jsou i pro Husa Antikristé lidé s určitými negativními morálními vlastnostmi, jsou morálním opakem Krista. Konkrétní Antikristovy značky Hus neustále zdůrazňuje, aby Antikristy všichni bezpečně rozeznali. Dokonce se stejně jako Milíč, Janov nebo Wyclif pouští do definic, které naopak u posledních věcí z oblasti zsvětí nemá příliš ve zvyku, nebereme-li v úvahu *Super Quattuor sententiarum*, kde se řídí Lombardovými *Sentencemi* a kde tak v jeho systematickosti nelze vidět jeho vlastní iniciativu. Ani definice Antikrista nejsou původní, neboť Milíč, Janov, Wyclif i Hus popisují Antikrista v základní rovině nápadně podobně jako Augustinus v díle *In epistulam Iohannis ad Parthos tractatus*.⁴ Na Augustinových myšlenkách také Hus a Wyclif staví svá pojetí církve, která od problematiky Antikrista v jejich úvahách nelze oddělit.

Antikrist je bytost naprosto reálná a současná, což lze snadno dokázat srovnáním různých biblických míst (Mt 24, 24, Mt 24, 12, Lam 4, Lam 1, 2, Ier 6, 13–15) a současného mravního úpadku duchovních a navíc ještě potvrdit výroky dalších autorit (Bernard z Clairvaux nebo Řehoř Veliký). Některé z biblických (zejména Matoušovo evangelium) i nebiblických dokladů opět pozorujeme také již u Milíče nebo Janova a již oba dva tito autoři stejně jako Hus obecně velmi lpí na bibli jako na jediném bezpečném zdroji pravdy. Stejně jako tito autoři i Hus upozorňuje na to, že Antikristů je mnoho, že Antikrist pochází z křesťanů, je evidentní mezi současnými duchovními a signalizuje mezní historickou situaci z hlediska lidské spásy. Nejvyšším Antikristem je hříšník, který má nejvyšší postavení v lidské hierarchii, což čteme zase již u Janova a Wyclifa. Antikrist, který patří k nejoblíbenějším eschatologickým tématům české reformace díky jejímu programu, hraje ze stejného důvodu významnou roli i v Husově díle. Tím raná česká reformace včetně Husa nezapadá do hodnocení Nikolause Wickiho v článku *Eschatologie – Lateinisches*

4 *Homélie sur la première épître de saint Jean. In Iohannis epistulam ad Parthos tractatus decem*, s. 152–154.

Mittelalter – Theologie v *Lexikon des Mittelalters*,⁵ kde tvrdí, že Antikrist nepatřil ve středověku k nejoblíbenějším tématům teologie. Je to eschatologické téma, které je v české reformaci s aktuální situací spjato nejtěsněji.

Zamysleme se nad tím, podle čeho Hus vybírá jednotlivé informace a jak originální jeho zpracování antikristovské problematiky je. To, co je na Husově Antikristovi originální, je způsob přizpůsobení tématu konkrétním situacím, v podstatě spjatost s Husovým vlastním životem a povahou. Hus, Milíč, Janov a částečně i Wyclif vycházejí ze stejného základu. Používají Antikrista jako prostředek společenské kritiky, jak už to řekl Emanuel Michálek.⁶ Dostávají se k odlišným závěrům (často jen dílčím) či odlišnému způsobu využití tématu zejména vlivem okolností a vlastní mentality. A tak i přes společné východisko na rozdíl od Husa např. Milíč nachází nejvyššího Antikrista ve světské moci a řešení vidí ve svolání koncilu, Milíč i Janov jsou systematictější a jdou při popisu historie Antikrista více do detailu než Hus, kalkulují, více zdůrazňují konec věků a Wyclif dokonce relativizuje instituci papežství. Liší se však dílo od díla, proto můžeme zhodnotit Husovo počínání v synodálních kázáních oproti Stanislavovi ze Znojma, Milíči z Kroměříže nebo Ondřeji z Brodu (pronesl-li skutečně kázání *Testimonium Christi*) naopak jako ostřejší a odvážnější i z hlediska tématu Antikrist. A proto např. v *Super Quattuor sententiarum* hraje zanedbatelnou roli. Přesto Hus svým základním pojetím tématu Antikrist zapadá do představ zmíněných českých autorů o Antikristu a nejen jich, jak jsme to viděli v listech.

Zpráva o Antikristovi může zkrátka u různých autorů přinášet rozmanité konkrétní informace, a to podle konkrétních okolností a individuálních cílů autorů.⁷ V Husově pojetí nefiguruje pojem Antikrist izolovaně jako sdělení o konci světa a příchodu Antikrista, ale spíše výhradně jako zpráva o současné morálce a zároveň její kritika, díky jednoznačné spjatosti s koncem historie jako zpráva o dosud nevídané naléhavosti, s níž je třeba se nyní rozhodovat a jednat, a díky Husovu kazatelství a situaci ve společnosti i jako agitační prostředek. Hus nerozebírá všechny detaily ani nevykládá systematicky všechny aspekty Antikristovy existence, neboť ty změnit nemůžeme. Výroky o Antikristu chce upozornit na skutečnost, že lidé čím dál častěji podléhají smrtelnému hříchu a že tak od sebe odvracejí svoji spásu a hlavně (většinou jde totiž o duchovní) také spásu dalších lidí, a současně chce pomocí poučení o Antikristu tento zvrhlý stav napravit. Množství, charakter i způsob podání informací o Antikristovi jsou této Husově tendenci zachránit církve i jednotlivé duše naprosto podřízeny.

5 WICKI, N. Eschatologie. In *Lexikon des Mittelalters*. Vol. IV, 5.

6 MICHÁLEK, E. *Antikrist*, s. 111.

7 To dokládá Chytil (*Antikrist*) nejen pro českou reformaci.

Tak dochází i k tomu, že tolik zdůrazňovaná morální stránka Antikrista u Husa sice nepotlačuje zcela, ale odsouvá do pozadí další Antikristův rys – působení na konci věků. Ve sledovaných dílech rozhodně nepozorujeme apokalyptiku nebo dokonce chiliasmus, ale pouze důležité připomínky konce věků, někdy jen v rámci důrazu na očekávání příchodu Páně, v pozorování nárůstu pronásledování a smrtelného hříchu, nejčastěji potom v důrazu na naléhavost rozhodnutí, která je nyní třeba učinit, a to zejména rozhodnutí duchovních, na jejichž bedrech leží spása mnoha lidí. Vše dohromady společně s Antikristovou přítomností ve světě svědčí v Husově díle o tom, že se konec světa blíží. Sám Hus na skutečnost, že se ocitá v tak zlomové situaci, kdy mezi lidmi nefunguje žádná spravedlnost, reaguje odvoláním se od lidských církevních výroků a soudů ke Kristu.⁸ Už Amedeo Molnár (*Eschatologická naděnost*) upozornil na to, že Husova naděje není apokalyptická⁹ a že pojetí Antikrista je mravní a aktuální. Nesouhlasím s ním však v jeho dalším tvrzení, že Husovo pojetí Antikrista je nečasové, neboť souvislost s koncem věků, byť slabší než u Milíče a Janova, je u Husa stále patrná a důležitá. Husova kritika a agitace obsahující téma Antikrist se od jeho dřívější liší právě jen tím, že si všímá neobvyklého a rostoucího mravního úpadku a v souvislosti s koncem věků, že v ní nacházíme tento eschatologický moment, který ji činí silnější a naléhavější. Absence kalkulací nečasovost také nedokládá.

Jak přesně blízko samotný konec je, to podle Husa nemůže nikdo vědět. Hus se kalkulacemi v tomto ohledu nezabývá, neptá se ani na to, ve kterém roce Antikrist přišel. V poměrně slabém důrazu na konec věků a v neochotě zabývat se výpočty příchodu Antikrista se Hus liší od Milíče a Janova. Přesné výpočty Posledního soudu ale nepovažovali za možné ani oni ani např. Jakoubek ze Stříbra. Podle Husa je nyní poslední doba a důležité je pouze to, abychom se s přítomností Antikrista a blížícím se koncem uměli vypořádat tak, aby naše duše nepřišly o možnost spasení. Upozorňuje-li Hus na blížící se konec světa jen občas, stačí to k tomu, aby vyvolal dojem naléhavosti a fatálnosti lidských rozhodnutí. V tom tedy Hus setrvává v řadách reformních kazatelů, kteří oproti oficiální církvi upozorňují na nutnost církevní reformy právě v kontextu posledního věku, který si oficiální církev¹⁰ nijak zvlášť neuvědomovala.

Jak se to má s dalšími jednotlivými stránkami antikristovské otázky – např. se vztahem k antikristovskému mýtu? Hus se opírá o biblické doklady Antikristova pří-

8 *Korespondence*, č. 46, s. 129–133.

9 Opačný názor na možnost najít v Husově díle apokalyptické myšlenky předkládá P. Cermanová ve své monografii *Čechy*. Autorka se domnívá, že Hus „artikuloval v jasných konturách, daných radikální apokalyptickou symbolikou“ (s. 57), vidí v jeho díle „apokalyptický modus výkladu“ (s. 58) a považuje Husovo myšlení za apokalyptické.

10 MOLNÁR, A. *Endzeit und Reformation*, s. 74, později HOLETON, D. R. *Revelation and Revolution. Communio viatorum*, 1994, roč. 36, č. 1, s. 29.

chodu a řádění. Současně je nepochybné, že Husův Antikrist je naprosto reálný. Hus s ním nepracuje jen jako s rétorickým prostředkem, ale je to pro něj aktuální skutečnost. Hus vše myslel konkrétně, i kdyby se nám to dnes zdálo z různých důvodů nesmyslné. Pravda pro něj stejně jako např. pro Janova byla tím stěžejním. Chtěl ji hlásat, chtěl s ní seznámit všechny. A pravda pro něj nebyla něčím proměnlivým, relativním.¹¹ Člověk nesměl ztratit jistotu Boží existence a důvod, proč za pravdu bojovat.¹² Za relativní pravdu nemá člověk sílu umírat a právě tato představa pravdy jako něčeho absolutního mohla vést k tak extrémním důsledkům, jako bylo Husovo upálení, jak tvrdí Spunar.¹³ „Husovo pojetí pravdy (...) netrpělo pochybnostmi nebo rozkolísaností...“, u Husa nacházíme noetický optimismus. Pravda je „Kristus vítězí“.¹⁴

Antikrist není kapitolou v dogmatice, ale reálným nebezpečím, které Hus sám zažívá a proti kterému má cenu bojovat, a právě tato osobní rovina obrovskou měrou stojí za tím originálním,¹⁵ co v Husových představách o Antikristu nacházíme. Rezignaci na nápravu jednání pod dojmem determinismu Hus nepřipouští. Spása je jistá, jedná-li člověk v souladu s Božími příkázáními: „... quod qui Deum contemplantur et proximum diligunt et bona opera faciunt, illi sunt securi ab eterno igno, quo impii cruciantur, et a purgatorio, quo quidam salvandi purgantur.“ (*Super IV Sententiarum*, IV, XXI, s. 623.)

Hus se sám stává vzorem Kristova bojovníka na konci věků, a to nejen z pohledu následovníků a obdivovatelů, ale vnímá tak sebe od začátku i sám. A tak se postupem času a s přibývajícím známkami Antikristova řádění a jeho ataků vůči církvi i samotnému Husovi stávají pro Husa poslední věci včetně Antikrista ještě více záležitostí každodenního života, byť významnou měrou pro něho takové byly vždy. Osobní přístup není v souvislosti s Antikristem novinkou (srov. Milíče), ačkoli konkrétní dopady v Husově životě samozřejmě ano.

Husův názor na Antikrista se vyvíjí v tom smyslu, že se Antikristové více konkretizují a v jednu chvíli, kdy Hus reaguje na neoprávněné odpustky, se skutečně zdá, že mezi nimi nechybí ani hříšný papež¹⁶ (*Korespondence*, č. 60, s. 165). Od církevního oficiálního učení se ani zde Hus odklonit nechce, ale myšlenka, že papež může být podle daných podmínek Antikristem, působí značně provokativně. Běžně jsou

11 Srov. středověké pojetí pravdy: SPUNAR, P. Husovo pojetí pravdy. In *Veritas vincit*. Praha 1995, s. 36.

12 Tamtéž.

13 Tamtéž.

14 Tamtéž, s. 38. Srov. také pojetí pravdy v bibli, např. HELLER, J. Biblické pojetí pravdy. In *Veritas vincit*, s. 7–11.

15 Znovu bych chtěla pro jistotu poznamenat, že tímto výrazem nechci odporovat všeobecně známému faktu, že v případě středověkých děl kompilace nebyla něčím nežádoucím, ale běžnou praxí. Mám na mysli spíše to, jak autor (v tomto případě Hus) nakládal s přejatými myšlenkami nebo výroky dále.

16 To tvrdí i Holeček.

potom podle Husa Antikristy arcibiskup nebo Husovi žalobci, zastánci odpustků, odpůrci Wyclifových děl a svobodného kázání. Jsou to nepřátelé církevní reformy, kteří jsou někdy současně i osobními Husovými nepřáteli.

Hus je zde proto, aby podal zprávu o Antikristu, aby jej odhalil, pokud jej ostatní nevidí, a stal se vzorem ostatním kazatelům, kterým připadá role zachránců duší mnoha lidí. Tato tendence vidět hlavní naději na záchranu a spásu v kazatelích hlásajících pravdu má nejen v souvislosti s Antikristem a poslední dobou v našem prostředí ve 14. století daleko větší rozšíření než jen u Husa a jeho reformních předchůdců Milíče a Janova, u nichž tento aspekt pozorujeme velmi silný. Jak ukazuje Jana Nechutová,¹⁷ důraz na roli kazatele – pastýře, který má velkou odpovědnost za plnění svojí role a rovněž za chování svých oveček, se objevuje např. u Matouše z Krakova, Štěpána z Kolína a někteří autoři dokonce o této roli speciálně a dlouze hovoří. Moralizování kazatele není v žádném případě samoúčelné¹⁸ a vyžaduje oběť pro lidi, která někdy může přejít až v obětování vlastního života tak jako u Husa. Někdy je to oběť pro svěřené ovečky, jindy pro celou církev (tuto myšlenku přináší např. Vojtěch Raňkův z Ježova). Líčení povinností kazatele mohou a nemusejí být doprovázena povzdechy nad současným stavem.¹⁹ Objevuje se nejen motiv dobrého pastýře, ale také kontrastu dobrého a zlého pastýře (Milíč, Votěch Raňkův z Ježova). Pastýřská povinnost kazatelů je zvýrazněna v synodálních i v řádových kázáních.²⁰ Hus tak zapadá i v tomto ohledu do domácí tradice. Ačkoli se jeho jednotlivá díla svojí otevřeností v rámci tématu Antikrist liší, důležitost kazatelů zaznívá v celém Husově díle.

Souvislost s vyzdvižením role kazatelů a obecně duchovních lze vidět také v kritice církevního schismatu, kterým se Antikrist projevuje v Husově současnosti nejnápadněji. Je to jediný z tzv. krizových faktorů doby, který má ve sledovaných dílech významnou pozici, zvláště v eschatologii, a který také Hus pociťuje skutečně jako skličující. O ostatních faktorech se Hus v těchto dílech ani nezmiňuje. Není pravděpodobné, že by absence zmínek o přírodních katastrofách (zvláště moru) a dalších krizových jevech byla způsobena Husovou snahou šetřit v tomto ohledu již dost vyděšené lidi, jak to pozoruje František Šmahel²¹ v Husově době u jiných kazatelů. Pokud by Hus viděl souvislost eschatologického dění např. s morovými ranami, nejspíše by se o nich mimo hrozby alespoň zmínil. Ve sledovaných dílech však není dokonce ani náznak myšlenky, že mor je Boží odpovědí na lidský hřích.

17 NECHUTOVÁ, J. Reform- und Bussprediger von Waldhauser bis Hus. In *Kirchliche Reformimpulse des 14./15. Jahrhunderts in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von W. Eberhard, F. Machilek. Köln 2006, s. 239–254.

18 Tamtéž, s. 242.

19 Tamtéž, s. 243–244.

20 Tamtéž, s. 250.

21 *Husitská revoluce II*, s. 22.

Hus nevidí ani souvislost schismatu s jinými katastrofami. V tomto ohledu nenacházím jiné vysvětlení než to, že Husa tato témata neoslovila natolik, aby pro ně hledal ve svém díle prostor, že tyto katastrofy ve své blízkosti intenzivněji nepozoroval, že nebyly aktuální. Navíc se domnívám, že k opaku jej nenutila ani předchozí domácí tradice (Milíč, Janov), která rovněž upínala pozornost především ke schismatu a která se např. o moru jen občas zmínila, rozhodně daleko méně než o schismatu. Kromě schismatu Hus ještě hodně často naráží na problematiku chudoby a velkých sociálních rozdílů, ovšem nestaví ji jako problematiku stěžejní, spíše dokládající jako i další věci nutnost dobrého chování.

Hus vybírá informace, které je nutné posluchačům či čtenářům předat, z pozice člověka, jehož životním posláním je kazatelství. Tato jeho role se nepromítá jen do kázání, ale do děl nejrůznějšího zaměření. Platí to také o Husově korespondenci, která sama nabývá různých funkcí (nahrazuje např. kázání, útěšný spis nebo závěť) a v níž se daleko více než jindy ukazuje Husovo kazatelství v naprosto konkrétních souvislostech s Husovým očekáváním či prožíváním vlastních posledních věcí. Ačkoli Husovo kazatelství žánrové rozdíly v mnoha ohledech překračuje, kázání přece jen toto Husovo zaměření ještě umocňuje, a tak právě v kázáních nebo alespoň v kritičtějších pasážích děl jiných žánrů téma Antikrist dokáže nejvíce uplatnit. Ostřejší a rétoricky pestřejší jsou přirozeně kázání nebo listy, které kázání zastupují.

Antikrist je eschatologický pojem. Ovšem vzhledem ke své známosti a vzhledem k Husovu kazatelství nabývá postupem času charakteru čím dál silnějšího a nenahraditelného rétorického prostředku a znaku zásadního pro danou situaci, který není třeba znovu blíže vysvětlovat. Hus využívá vedle definic Antikrista, výrazů Antichristus nebo Antikrist a jejich odvozenin a termínů, které nachází v biblických dokladech Antikristova příchodu a řádění, i dalších prostředků, které mu umožňují antikristovskou problematiku dostatečně zdůraznit. Jsou to prostředky vlastní obecně žánru kázání, jako je amplifikace, gradace a v tomto případě snad nejdůležitější z nich – antiteze, které známe nejen už z Janovových *Regulí* nebo z Wyclifova díla, ale které mají ve spojení s antikristovským tématem dlouhou tradici, a obecně paralelismus, který u zmíněných autorů rovněž nacházíme a který přirozeně plyne ze snahy zdůraznit kontrast dobra a zla. Tyto prostředky Hus užívá i mimo kázání. Pokud jde o terminologii, ta je u Husa naprosto tradiční, nacházíme ji v předchozí domácí tradici, u jiných dřívějších autorů nebo u Wyclifa. Hus na antikristovském výrazivu nelpí za všech okolností, ovšem ukázala jsem, že tato terminologie má svoje specifika, která jiná terminologie nahradit nedokáže. Pro Husa je daleko důležitější než preciznost v terminologii hlavní sdělení o morálce a jejím významu. Žánr sice má vliv na to, jak konkrétně Hus o Antikristu hovoří, nicméně ještě jednou připomeňme, že ani žánrové ani terminologické rozdíly nedokáží smazat hlavní smysl antikristovských ani jiných eschatologických výpovědí, které jsou ovlivněny tím, že

Hus považuje kazatelství za svoji životní roli, která z mého pohledu překračuje všechny žánrové rozdíly děl.

13.4. Smrt

Úvahy o smrti poukazují většinou na pomíjivost pozemské existence, kritizují světskost a znovu tak vracejí posluchače nebo čtenáře k úvahám o světské marnosti v kontrastu k věčnému životu a přivádějí je k nápravě chování. Hus nezkoumá, co to smrt je, neboť to je všeobecně známo. Důležitější jsou její následky a to, aby smrt vyvolávala v lidech náležitý dojem – dobří lidé se jí nesmí bát a musí se těšit na spásu a osvobození od světskosti a fyzické bolesti, které jim přinese; hříšníci musí mít naopak její hrůzu neustále na paměti, neboť jim přinese věčnou trýzeň a zoufalství jako trest za špatné skutky.

Toto téma není v rozvinutější formě v Husově díle časté, jen občas se objevují krátké narážky. Ale pokud už se toto téma více rozvedené a zdůrazněné objeví v kázání *Confirmate*, nacházíme jej velmi důkladně rétoricky zpracované. Hus využívá rétorické figury (amplifikace, opakování) i různá vyjádření toho, co smrt znamená. Není to však Husovou zásluhou, neboť téměř všechny rétoricky výrazné pasáže přebírá z děl jiných autorů různých období – Nicolaus von Bibrach (13. století), Claudius Claudianus (4. století), Hildebert z Lavardinu (11. – 12. století). Kromě toho Hus čerpá z Nového i Starého zákona. A jsou to nakonec obecně platné křesťanské myšlenky, které zde Hus demonstruje. V *Super Quattuor sententiarum* se smrti člověka jako zvláštnímu tématu Hus nevěnuje a podrobnější výklad začíná až tím, co následuje po ní, ačkoli Hus podle tohoto komentáře i podle *Confirmate* smrt mezi poslední věci řadí. Zdá se tedy, že k tomuto tématu se Hus tradičním způsobem vyjadřuje více jen tam, kde chce docílit nápravy lidí, a zde i tak nacházíme obvykle stále výrazně méně výroků o smrti než výpovědí o jiných posledních věcech. *Confirmate* uceleným výkladem o smrti působí mezi ostatními díly, která jsme sledovali, výjimečně. Milíč, Janov nebo Wyclif se v dílech, s nimiž jsem Husovy výroky srovnávala, speciálně ke smrti více nevyjadřují, maximálně se o ní či o zatracení chápaném jako věčná smrt zmiňují, proto zde nelze nic bližšího k vzájemnému vlivu těchto autorů a Husa říci. Všichni opakují tradiční křesťanský názor na smrt.

O smrti Hus v kázáních pojednává v obecnosti, nejde mu o smrt někoho konkrétního. Nejen z tohoto hlediska vidím jako zvláštní téma v rámci otázky smrti Husovo mučednictví, které se opírá o všechny předchozí úvahy nejen o smrti, ale obecně o posledních věcech a které dokládá určitý vývoj tematiky smrti v Husově tvorbě. Toto téma na rozdíl od spíše teoretického výkladu obecně platného křesťanského chápání smrti intenzivně sledujeme v listech (zde uvádí svoje vlastní prožitky např. v souvislosti s Mt nebo Lc), ovšem zmínky o něm lze najít již v Husově výkladu žal-

mů, jak to dokládá Dušan Coufal.²² Husova eschatologie je charakteristická nejen samotnými výroky, ale velkou měrou také Husovými činy. Mučednictví je od počátku pro Husa něčím, s čím musí kazatel počítat. To je obvyklý názor i pro Husovy současníky – např. Jakoubek ze Stříbra, který se hodně opíral o Milíče a Janova, považoval stejně jako Hus martýrium za něco, na co musí být křesťan připraven a co má kněz považovat dokonce za pravděpodobné a nutné. Ovšem teprve v mezních okamžicích Husova života, zvláště v momentu, kdy si byl již Hus jistý tím, že jeho smrt se blíží, pokud neodvolá, nabývají výroky o mučednictví u Husa na váze. Hus během kostnického procesu sice pochyboval o tom, zda vydrží svoje názory hájit až do smrti, ale nakonec nemohl popřít vše, co dosud hlásal. Že bude jeho smrt mučednická, o tom byl sám přesvědčen a přesvědčil o tom i Jakoubka ze Stříbra a další, kteří jeho názory obdivovali. Husova eschatologie tak pokračovala po jeho skonu i díky způsobu jeho smrti a tomu, co znamenala pro druhé.

Studium Husova mučednictví přináší ještě jeden významný poznatek – Husovo mučednictví umožňuje sledovat Husovy pocity z vlastních posledních věcí, dovolu- je rozpoznat, že v takové situaci pro něj to, co hlásal celou dobu, zůstává důležité. Podstatnou zůstává zásada jednat dobře, podle čistého svědomí a doufat v Boží milost. I v těchto mezních okamžicích v listech čteme eschatologické názory, které známe z dřívějších, což potvrzuje jejich váhu pro Husa a to, že byly myšleny vždy bez nadsázky – čteme zejména o nutnosti boje proti Antikristovi (připomínka poslední doby v souvislosti s Antikristem se v listech obvykle příliš neobjevuje, přesto je např. v listu z 24. 6. 1415²³), speciálně o schismatu, o strachu z Božího soudu a pekla i o naději ve spásu. Hus především nabádá ostatní k vytrvalosti v této ne- lítostné době, kdy jsou praví křesťané pronásledováni. Husa samotného potom utvrzuje v jeho odhodlání přesvědčení, že dobré jednání musí vést ke spáse. Imitatio Christi, ke kterému neustále nabádal až do své smrti, se Hus rozhodl naplnit do všech důsledků.

13.5. Poslední soud a onen svět

Eschatologické očekávání a strach z Posledního soudu a některých apokalyptic- kých událostí v českém prostředí existovaly ve větší míře již před Husem (srov. Milíče a Janova).²⁴ U Husa čteme o posledním soudu, pekle, ale také o nebeském království nejčastěji ve výročích, které mají posluchače notně vystrašit nebo naopak hodně nalákat. O této jejich funkci Hus dokonce často sám hovoří (*Diliges, State,*

22 COUFAL, D. Neznámý postoj Jana Husa k mučednictví v jeho Enarratio Psalmorum (cca 1405–1407): Na cestě do kruhu zemských svatých. *Časopis Matice moravské*, 2010, roč. 129, č. 2, s. 241–257.

23 *Korespondence*, č. 147, s. 303–310.

24 SROV. FUDGE, T. A. *The Night of Antichrist*, s. 36.

Spiritum, Confirmate). Dokáže tak o nich mluvit i bez emocí (*Confirmate*), ovšem vždy jako o něčem, co má zejména uvedený cíl. Stejně jako výroky o Antikristu nebo o smrti mají i výpovědi o Posledním soudu, pekle a nebi posluchače přivést k dobrému jednání. Tyto výroky se objevují ve všech sledovaných Husových kázáních a listech. Ve všech potom Hus vybírá jako téma jen ty aspekty zmíněných posledních věcí, které se mu hodí, a oproti nim jeho komentář *Super Quattuor sententiarum* nabízí o třech zmíněných posledních věcech daleko větší množství informací. I v něm se však setkáme s názorem, že na některé otázky, jako je např. místo a čas Posledního soudu, nejsme schopni odpovědět nebo že některé odpovědi není důležité znát.

Tato témata jsou univerzální v tom smyslu, že ve formě hrozeb a výroků, které mají posluchače a čtenáře lákat, nejsou tolik závislá na konkrétní situaci jako jiná eschatologická témata. Lze je spojovat s různými tématy, s rozmanitými hříchy, lze je vkládat do děl rozličných žánrů. Liší se potom sice jejich množství a intenzita, které jsou závislé na žánru a konkrétní situaci, ovšem jejich charakter a cíl je všude stejný, dobře doplňují každou kritiku (kritiku obyčejných lidí i kritiku speciálně reformní), která v případě Husova díla téměř nikdy nechybí. Největší uplatnění nacházejí přirozeně v kázáních, kde tvoří i rozsáhlejší pasáže (např. Poslední soud ve *Spiritum*), ale běžně se objevují kratší výroky v listech a dílech některých dalších žánrů. Takto se využívají v celé křesťanské tradici, a ani v Husově systematickém komentáři *Super Quattuor sententiarum* nechybí alespoň malé množství hrozeb.

Jaký druh informací si Hus ve sledovaných dílech vybírá o Posledním soudu? Poslední soud nacházíme na Husova kázání poměrně důkladně popsany ve *Spiritum* a *Confirmate*, kde vychází ze Starého i Nového zákona (ve *Spiritum* nápadně převládá Mt 13). Jinak se o něm objevují spíše zmínky – jedná se o okamžik, kdy se člověk vydává na cestu, která již nikdy neskončí a která může být dobrá, ale také velmi zlá. Většinou slouží připomínka Posledního soudu právě k vystrašení hříšníků (jak to ukazuje Bernardova definice posledních věcí v *Confirmate*),²⁵ na něž u soudu čeká soudce, který nic nepromíjí. Na blízkost Posledního soudu Hus upozorňuje už v raných dílech připomínkami příští Páně (srov. např. už *Česká kázání sváteční*). Hus však není apokalyptikem, jak jsem uvedla již v případě tématu Antikrist. Ačkoli najdeme ve *Spiritum* a *Confirmate* delší popis Posledního soudu, je to spíše výjimečné a Hus se na tyto záležitosti dále nezaměřuje, a daleko častěji sleduje spíše zhoršující se morálku a antikristovský problém, které mu blízký konec signalizují. Jiný vývoj v této otázce na základě sledovaných Husových děl nenacházím. Pokud jde o otázku ovlivnění Husa, zde nevidím nějakou užší souvislost s Husovými předchůdci, jen společnou křesťanskou tradici. Některé Huso-

25 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS. Sermones in festivitate omnium sanctorum, 10, s. 335.

vy připomínky Posledního soudu se podobají Wyclifovým zmínkám v některých kázáních. Terminologii užívá Hus zcela tradiční (vychází z bible) a podobné je to s rétorickými figurami (zejména amplifikace).

Hus také ve všech sledovaných kázáních a v některých listech hrozí samotným věčným trestem, který čeká na hříšníky v pekle. Zdůrazňuje, co je podstatou takového trestu – tzv. druhá smrt, nemožnost dojít království slávy, nutnost trpět pekelným ohněm a sírou, pláčem a skřípěním zubů. Oporu nachází ve Starém i Novém zákoně. Nepopisuje místo, kde se trest odehrává, připomíná pouze jeho existenci, nesnesitelnost a trvalost utrpení, které v něm probíhá. Hus se rozhodně neblíží podrobnějším naturalistickým popisům zásvěetí, neboť veškerou pozornost směřuje k provázanosti trestu s jednáním a naturalistické popisy tak končí u pekelného ohně a síry, o nichž hovoří bible. Přesto dokáže najít pestrou terminologii, kterou utrpení popisuje.

V kázáních bývají hrozby poměrně rovnoměrně rozptýleny. Velmi často se objevuje v kázáních těsné střídání hrozeb a apelů k dobrému jednání. To však není v křesťanské tradici výjimečné, zvláště v kázáních, což platí i pro užívání různých rétorických figur v tomto kontextu (např. amplifikace). Pozorujeme to např. i u Milíče. Pokud jde o vývoj, hrozby obecně jsou slabší a méně časté v raných Husových kázáních. Nelze však říci, že by se hrozby neustále stupňovaly, záleží na konkrétní příležitosti.

Hrozby jakožto neúčinnější prostředky k přesvědčování hříšníků v Husových sledovaných dílech převažují nad pozitivní motivací. Ovšem ani ta nemůže zcela chybět (a v žádném sledovaném kázání nebo ve většině listů skutečně nechybí), neboť i tam, kde je ostrá kritika a hrozby, nikdy nesmí scházet alespoň malá naděje, jinak by mohl být účinek zcela opačný. Většinou se takové výroky objevují alespoň na konci kázání nebo listů. Výjimečně pesimisticky tak působí mezi Husovými kázáními *Diliges*. Naopak v listech Hus kompenzuje zhoršující se situaci častějšími zařazováním útěchy a pozitivních myšlenek (o nebeském království, Boží milosti apod.), takže snad největší projevy Husova křesťanského optimismu²⁶ sledujeme ke konci jeho života, ačkoli zde je již nepozorujeme pouze čistě v motivaci druhých, ale zejména ve výrocích vyjadřujících vlastní Husovo duševní rozpoložení. Ale i to působí zase svým vlastním způsobem nakonec jako motivace pro druhé.

Vrátíme-li se k motivaci druhých, Hus se nezaměřuje na detailní scény konce světa. V jeho úvahách sice funguje významně *dies irae*, avšak nehraje takovou

26 V tomto kontextu má moderní pojem křesťanský optimismus poměrně široký rozsah a současně v celé práci popisují jeho konkrétní projevy. Souvisí však s interpretací tohoto pojmu, k níž dospěl na základě knihy Genesis 1, 31 Étienne Gilson. Ten zmíněný pojem definoval ve své práci jako radost z toho, že vše, co Bůh stvořil, je dobré. (např. GILSON, E. *The Spirit of Medieval Philosophy*. Notre Dame c1991, s. 109–110; celá kapitola týkající se této látky je na s. 108–127.) O takové radosti přitom uvažoval především v souvislosti s evropským myšlením helénské epochy. Na tuto definici upozornila Ioana Munteanu ve studii *La joie dans la poésie d'Hildegarde de Bingen* (*Mittelalterliches Jahrbuch*, 1998, Band. 33, s. 82) a dokázala zde zmíněný pojem také prakticky využít.

rolí, aby působil demotivačně. Pro řádné křesťany je Poslední soud přechodem k věčnému životu, na který Hus nezapomíná poukazovat. Husovou snahou je, jak říká Jana Nechutová obecně pro celou středověkou eschatologii, úsilí o lepší svět. Hus je tedy v celkovém smyslu pozitivní, jinak by ani jeho veškeré snažení včetně hrozeb nemělo smysl.

Z hlediska využití rétorických figur a z hlediska pestrosti termínů takto zaměřené výroky nedosahují v kázáních takové úrovně jako hrozby, ale stejně jako u hrozeb ani zde se Hus nesnaží o naturalistická líčení. V listech je motivace podána navíc ještě jiným způsobem. Její síla není dána jen samotnými výrazy, které objasňují výjimečný pocit z Boží blízkosti, ale je dána i situací, v níž se Hus nachází, a pozitivním myšlením. Hus opět často využívá amplifikace stejně jako v případech jiných posledních věcí. Pokud jde o bibli, Hus se často opírá o Nový zákon – zejména o Apokalypsu, Matoušovo, Janovo a Lukášovo evangelium.

Na závěr ještě srovnáme Husovy představy s domácí tradicí. Převahu hrozeb a hrozby podobného obsahu nacházíme již u Milíče v synodálních kázáních. Ten stejně jako Hus nebo naopak později např. Jakoubek neříká nic zbytečného, nesnaží se o naturalistický popis, na rozdíl od Husa pouze tolik nezdůrazňuje, o co duše v pekle přicházejí, a naopak se zmiňuje o moru, válce a hladu jako projevech Božího hněvu (*Epistula ad papam Urbanum V.*). Pozitivní motivace ve formě připomínek onoho světa v jeho synodálních kázáních není příliš, ale např. v *Libellus* už to neplatí.

V Janových *Regulích* nacházíme v poměru k rozsáhlosti tohoto díla velmi málo hrozeb, což je způsobeno zejména žánrem a Janovou snahou o systematicčnost, která má podobný dopad na hrozby u Husa v *Super Quattuor sententiarum*. Zato pozitivní motivaci vidíme téměř na každé straně Janových *Regulí*. Janov užívá pro své hrozby některých stejných biblických míst jako Hus (Mt 25, Hbr 10, Lc 13 nebo Mt 8), ale pro pozitivní motivaci nachází jiný zdroj. Jsou jím zejména jeho vlastní úvahy o spásnosné roli eucharistie. Kromě biblických míst, která užívá pro své hrozby i Janov, čerpá Hus zejména z dalších míst Matoušova a Lukášova evangelia nebo z Apokalypsy. Doložit tedy můžeme stejné východisko zmíněných autorů v bibli a dodržení tradičních rétorických postupů v nakládání s těmito tématy, ale přímý vzájemný vliv nikoli.

Stejný cíl mají výpovědi o očištky, který u Husa figuruje zejména jako zdůvodnění toho, jak mají probíhat pohřby, poslední vůle a prosby za mrtvé, aby měly smysl. Očištky figuruje v kázání *Dixit Martha* a nevýznamné zmínky najdeme v listech. V *Dixit Martha* dokonce pozorujeme jakési zdůvodnění existence očištky. Východiskem tohoto důkazu je Augustinovo rozlišení tří druhů hříchů. Známe jej již ze *Super Quattuor sententiarum*, kde nacházíme o očištky ještě více informací. Tento doklad není uveden v *Dixit Martha* kvůli samotnému očištky, ale za účelem doložení

oprávněnosti proseb za mrtvé. Výroky o pohřebních obřadech Hus ve velké míře čerpá z Wyclifa. Otázky, jak funguje očištec a s ním spjaté prosby a pohřební obřady a proč tomu tak je, naprosto odsouvají veškeré časoprostorové otázky, na něž bychom se v souvislosti s Husovými výroky mohli ptát. Vzhledem k tomu, že Husovi nejde o očištec v první řadě, nenacházíme v dokladech očištele ani zřetelnější snahu o využití rétorických figur nebo o pestrost terminologickou, která by stejně byla v případě očištele obtížná. Hus se žádným způsobem nevymyká tehdejší oficiální katolické představě očištele a ve sledovaných dílech nelze nalézt ani nějaký vývoj v jeho názoru na toto posmrtné místo.

Milíč o očištci nehovoří vůbec, Janov v *Regulích* očištec pouze zmiňuje, čímž jen dokládá, že jeho existenci uznává, takže ve sledovaných Husových dílech nenacházíme žádný zřetelný vliv těchto Husových předchůdců. Nalézáme však vedle vlivu Augustina částečný vliv Lombardových *Sentencií*. Naopak Husovo *Dixit Martha* se stává významným pramenem pro další myslitele, kteří jej využívají i pro úvahy o očištci, které si s těmi Husovými protiřečí.

13.6. Predestinace

Predestinace funguje většinou jako doložení Husovy eklesiologie a úvah o Antikristovi, ve sledovaných kázáních a listech nikdy jako samostatné téma. Terminologická pestrost zde snad ani není příliš možná a v důsledku Husova přístupu k tématu nenacházíme ani výraznější využití rétorických figur. Nápadněji rozvedenou ji v těchto dílech nacházíme jen v kázání *Diligens*, ovšem ze své podstaty se odráží toto téma všude. V základu Husova názoru na predestinaci stojí Augustinovy myšlenky a potvrzení těchto myšlenek u Wyclifa. Problematický se může jevit vztah Husova neustálého připomínání nutnosti dobrého jednání a predestinace, ovšem sám Hus tento vztah jako problematický alespoň ve sledovaných kázáních a listech nepocituje, a proto netematizuje. Z mnou zmiňovaných děl v této práci se Hus pouze v *Super Quattuor sententiarum* pouští do jakési snahy o vysvětlení tohoto vztahu, ale nakonec stejně ponechává to podstatné bez odpovědi. Nezbavuje se nekonzistentnosti některých svých myšlenek o predestinaci a vlivu jednání. Ani další systematický spis – *De ecclesia* – tento problém neřeší zcela. Zmíněné závažné teologické otázky se stávají při způsobu Husova uvažování a práce něčím nedokončeným, Hus si to však neuvědomuje a jeho hlavní snahy to nakonec v praxi nejspíše nenarušuje.

Změny v názoru na predestinaci a její vztah k jednání nenacházím. Domnívám se, že důkladné vysvětlení těchto dvou pohledů na jediný proces lidské spásy ani není možné a že právě to je i v samotné Husově nauce zdrojem problémů, které zde nastávají. I u Husa vidíme sice náznak snahy upozornit na transcendentní povahu předzvědění a poměrně často čteme zejména v *Super Quattuor sententiarum*

upozornění, že některé otázky nejsme schopni zodpovědět, ovšem v souvislosti přímo s pojmem predestinace ani takový náznak nenacházíme, a i kdyby se v jiném díle objevil, Hus se svým výkladem v *Super Quattuor sententiarum* pokouší tuto transcendenci překročit, a tím vzniká znovu rozpor. Husově přístupu zde více než kdekoli jinde chybí systematicčnost a smysl pro detail v teologických úvahách. Predestinace a dobré jednání jsou v Husově díle nejsilnějšími východisky eschatologických úvah, avšak z hlediska teologického nejslaběji ošetřenými.

13.7. Originalita Husovy eschatologie

Jednotlivé Husovy eschatologické výroky nejsou často, zvláště v době, která nebyla pro Husa ještě tou nejkritičtější, svým obsahem, formou ani z hlediska terminologie něčím zcela originálním. Pozorovali jsme např. četné paralely v antikristovské otázce v dílech Husových českých předchůdců i o něco méně časté v díle Wyclifa a nebo společné východisko v obecně platných křesťanských názorech. V případě českých autorů se však nedaří prokázat přesný vliv, neboť v Husově díle nenacházíme převzaty kompletní výroky těchto autorů. Pravděpodobně je Hus ovlivněn celou domácí atmosférou, než že by se opíral jen o jednoho z autorů. Hus dále vychází nejen v případě Antikrista, ale v případě všech posledních věcí především z bible podobně jako zmínění autoři a neužívá „herců a scén“,²⁷ které v bibli nejsou.

Obecně vzato je Husova eschatologie značně propojena s domácí tradicí a nejen s konkrétními eschatologickými výroky konkrétních autorů, ale obecně s kazatelskou tradicí. Už Waldhauser, který ještě žádnou eschatologii nerozpracovával, kritizoval ostře svatokupectví, užíval kategorie pravdy, hovořil o nutnosti žít podle ideálu křesťanství, o morálním životě kněžstva a dobrém životě vůbec. Právě to jsou principy, které Husovu eschatologii i eschatologii Janova a Milíče velkou měrou formovaly. Pokud jde o Wyclifa, ať už přímo z jeho díla Hus přebral menší či větší množství idejí, je jasné, že hrál ještě další roli v jeho eschatologickém boji. Antikrist podle Husa pronásleduje zastánce Wyclifových pravdivých idejí a také kvůli tomu Hus sám trpí a nakonec končí v Kostnici. Husův vztah k Wyclifovi byl tedy v této rovině téměř osudový. Často Hus čerpá výroky či alespoň myšlenky také z děl jiných autorů. Zapomenout nesmíme ani na to, že Hus se vždy snažil a skutečně se i držel pravověrných názorů a že byl významně ovlivněn Lombardovými *Sentencemi*, zvláště pokud jde o popis jednotlivých posledních věcí.

Originalitu své eschatologie si Hus dokázal zajistit výhradně tím, jak jednotlivé výroky a myšlenky skládal dohromady, v jaké frekvenci je do díla řadil, jak je přizpůsobil vlastním snahám a činům, do jakého konce svoji takto vytvořenou eschatologii dokázal svým mučednictvím dovést a jaké díky ní dokázal zanechat poselství.

27 Srov. MCGINN, B. *The Apocalyptic Imagination*, s. 84.

Za značně originální tak můžeme z právě uvedených hledisek označit Husovu eschatologii v listech, v níž se mísí kolektivní a individuální eschatologie, v níž Hus svoje dlouhodobé eschatologické názory postupně více a více potvrzuje činy. Eschatologie v listech kombinuje tyto dva prvky tak, jak to umožnil pouze Husův život.

13.8. Výrazová stránka

Hus užívá také tradičních kazatelských postupů. Jeho způsob vyjadřování musí být co nejjednodušší a neúčinnější. I za tu cenu, že není zcela přesný. Daleko důležitější je výsledný efekt. To, co je na jeho díle diskutabilní, je velká uměřenost v užívání fantazie. Hus se důsledně při popisech zásvětí, zejména při strašení posluchačů, drží bible a dokonce ani z ní nevybírá vše nebo to nejbarvitější, co by mohlo k pohružkám posloužit. Domnívám se, že strohost hrozeb (byť jen z určitého hlediska) je způsobena kombinací několika příčin: Husovým extrémním zaměřením na bibli a prostým nezájmem o tento způsob výkladu, který mohla ovlivnit rovněž silná domácí kazatelská tradice, která pracovala podobným stylem, ať už z jakéhokoli důvodu. Snad se ani přehnané strašení k jeho cílům nehodilo, neboť by posluchače demotivovalo. A nakonec, jak vidíme na srovnání se *Super Quattuor sententiarum*, v kázáních a listech Hus k takovým detailům nedospěl, neboť popis samotných zásvětních míst nebyl zkrátka v daný moment užitečný. Připomínka posledních věcí dobře fungovala bez těchto detailů a možná by se mezi nimi i to nejdůležitější – souvislost s jednáním – mohla začít ztrácet. Proto je komentář Lombardových *Sentenci* mnohem pestřejší.

13.9. Místo Husovy eschatologie ve středověké eschatologické tvorbě

Pokud se ptáme na vztah Husovy eschatologie k charakteristikám středověké křesťanské eschatologie, které jsem alespoň ve stručnosti uvedla v úvodních pasážích této práce, jak už jsem naznačila v rámci tématu Antikrist, naprosto bez doplňujícího komentáře Husovu eschatologii pod tyto charakteristiky zahrnout nemůžeme. Kromě toho, že Hus se na Antikrista, téma, které nepatřilo ve středověku k těm nejoblíbenějším, vyloženě soustředí, a zapadá tak zcela do zaměření počátků české reformace, upřesnění si žádají i další aspekty jeho eschatologie a další charakteristiky kromě té Wickiho z *Lexikon des Mittelalters*.²⁸

Jak jsme viděli, k drobným, ale důležitým rozdílům dochází už mezi Husem a jeho předchůdci. Témata zůstávají stejná, ovšem scénář, o němž hovoří McGinn, se mění právě díky jinému nakládání s detaily a trochu odlišnou realizací křesťanského

28 WICKI, N. Eschatologie, 5.

optimismu už mezi těmito autory, přičemž křesťanský optimismus významně dotváří celkový dojem jednotlivých eschatologií. Přinejmenším na konci každého líčení hrůz, každé kritiky, musí být alespoň náznak naděje, alespoň pro některé křesťany, a to je věc, kterou určuje osobní povaha a osobní životní zkušenost jednotlivých autorů. Nemám tím na mysli základní křesťanské představy, jako je např. konečné vítězství Krista nad Antikristem, protože ty jsou u těchto autorů vždy nějakým způsobem přítomny, ale to, že se objevují v různé intenzitě a ve spojení s různými konkrétními dějinnými událostmi – že Milíč se spoléhá na papeže, Janov vidí praktickou pomoc v eucharistii a Hus zásadním způsobem formuje křesťanský optimismus v souvislosti s očekáváním svého vlastního konce. Navíc Husova eschatologie přece jen přináší jednoho nového herce, Husa samotného. Hus společně s Milíčem a Janovem sice velkou měrou staví na kritice současných antikristovských hrůz, snaží se v posluchačích vyvolat strach ze soudu a všemožným způsobem upozornit na skutečnost, že duše křesťanů jsou v masovém měřítku vinou katastrofálního stavu instituce církve v akutním ohrožení. Ovšem tak obrovský důraz na účinnost jednání u nich tuto stránku kompenzuje. Kritika negativní stránky posledních věcí je totiž jen prostředkem k nápravě, která je stále, i přes rychle se přibližující konec věků, možná. Dies irae v případě Husa není výstižným hodnocením toho, jak vnímá svoji současnost. Hrůzy, které Hus a jeho současníci zažívají, Hus nevnímá alespoň v prvé řadě jako důsledek Božího hněvu. Soustředí se sice na lidskou špatnost, ale jako trest za ni vidí nemožnost spasení. Antikrista nepředstavuje jako nástroj Božího hněvu, ale jako samotnou lidskou špatnost. Vzдалuje se přitom upozorněním na dies irae ještě více než Milíč nebo Janov, kteří se alespoň zmiňují o moru, válkách a dalších současných trýzních vedle nejvýraznějšího schismatu. Samotné schisma však ani u nich není představeno v první řadě jako známka Božího hněvu.

Mohl by to být důsledek nikoli nezájmu, ale naopak abnormální krizovosti doby? Domnívám se, že důvod musíme hledat v abnormální vyhocenosti církevního schismatu, která vše ostatní musí odsunout na stranu, v Husově prostém nezájmu o tyto další krizové faktory i v Husově způsobu uvažování. Hus nehledal naturalistické výjevy, ale snažil se postihnout reálně viditelné vztahy hříchu, dobrého jednání a věčné odplaty či odměny. Pro zpětné hodnocení, zda se mor v této době objevoval ve velké míře v blízkosti Husa, nebo ne, nemáme dostatek informací. Tuto otázku na základě sledovaných děl vyřešit nelze, nicméně se domnívám, že pokud by mor tehdejší společnost v Husově blízkosti tížil stejně jako schisma, alespoň drobné narážky bychom u Husa našli také, zvláště pokud se o nich v českém prostředí alespoň zmínky objevovaly (Milíč, Janov, Rupescissa). Znamená to tedy spíše podpoření platnosti zdůvodnění, které uvádí Nodl obecně pro polovinu 14. století, i pro další období²⁹ nebo další doklad charakteristiky, s níž přišla Jana

29 Srov. doslov Martina Nodla v knize DELUMEAU, J. *Strach na Západě ve 14. – 18. století. Obležená obec I.* Praha 1997, s. 275–276.

Nechutová. Názory Husa i jeho předchůdců jsou specifické díky krizovosti doby, ale jako to krizové v jejich případě musíme chápat především schisma. Hus pokračuje v započaté domácí myšlenkové atmosféře, ale dotváří ji osobitým způsobem.

Také s kacířskými naukami lze najít určité podobnosti, jak jsme viděli v úvodu a jak se ukázalo i při rozboru námi sledovaných kázání a listů (např. přítomnost Antikrista, motiv pronásledování Antikristem, množství Antikristů), ovšem jsou to opravdu ve středověku a zvláště v domácí předhusovské atmosféře základní témata, která se u všech zmiňovaných autorů opakují a která ještě nemohou svědčit o vlivu, ale jen o tom, že snad ne ani scénář samotný, ale jeho jednotliví účastníci zůstávají minimálně v tomto období opravdu podobní, že na Husa působí nejspíše domácí atmosféra jako celek, v němž je často nemožné konkrétní informační kanály zpětně dohledat. Společná je vazba na nějakou historickou událost, která připadá danému autorovi kritická, ale tyto události už se mezi jednotlivými autory liší. To jsme ostatně poznali i na představení antikristovského tématu prostřednictvím Adsonova spisku. Dokladem velmi podobných východisek a ve významných detailech odlišných závěrů je dále např. Jakoubkova představa o Antikristu, její daleko radikálnější prezentace než ta Husova a také vývoj celé Jakoubkovy eschatologie zejména po Husově smrti. To, že se objevují v Husově době v eschatologii i jiné tendence, např. důraz na eschatologii individuální (ovšem nikoli samotného autora) nebo ars moriendi, je znovu dáno souvislostí s konkrétními zkušenostmi daných autorů.

13.10. Speciální otázky

Zbývá nám zodpovědět tři otázky, které jsem položila v úvodu. Jaká je Husova představa o vztahu času, prostoru a člověka či celé lidské společnosti v eschatologickém kontextu? Hus si takovou otázku sám neklade, ovšem při četbě jeho díla vyvstává. Hus samozřejmě jako každý křesťan rozlišuje pomíjivý svět a věčnost, ale nijak tento aspekt bez konkrétních souvislostí neproblematizuje a nerozebírá. Jen z jeho výroků o různých posledních věcech víme, že mu jde pouze o kvalitu jednotlivých prostorů z hlediska lidské existence a o způsob vnímání času. Záleží mu na prožitcích. Pozorujeme to na připomínkách osudovosti jednání a na hrozbách či pozitivní motivaci, zvláště v souvislosti s Antikristem na konci věků, s blízkostí příští Páně a Posledního soudu. V pozemském konečném světě je nutné jednat, věčnost je buď trestem, nebo odměnou za toto jednání. Důležitá je snaha upozornit na pomíjivost, na naléhavost rozhodnutí, na konec věků, důležitá je psychologická³⁰ stránka času – očekávání, pocit naléhavosti a blízkosti. Podrobnější časová určení, jako je přesná doba příchodu Antikrista nebo Posledního soudu, důležitá nejsou, nebo nejsou známa, a proto chybí.

30 Srov. Augustinovo pojetí času.

Duchovní společnost komunikuje určitým způsobem napříč časům a prostorům. Dokládá to existence revenantů nebo účinnost proseb za mrtvé. Ústřední roli hraje právě společnost a sám Hus. Individuální přístup, thanatologii ve smyslu speciálních rad konkrétnímu jednotlivému či imaginárnímu člověku u Husa nenajdeme. Narazíme jen na málopočetné a sporadické rady v listech jeho známým, které nejsou něčím zvláštním a o nic více konkrétní než rady v kázáních určených celé křesťanské společnosti nebo celému duchovenstvu. Vztah eschatologie ke společenskému dění je naprosto zásadní nejen u Husa, ale také u Milíče, Janova nebo Wyclifa. Hus oproti těmto autorům více rozvíjí nakonec i individuální eschatologii, ovšem pouze v již uvedeném smyslu – v souvislosti s vlastními posledními věcmi.

Ještě jeden konkrétní aspekt související s uvedenou otázkou chci zmínit. Zdeněk Uhlíř upozorňuje ve studii *Mistři a studenti* na kolizi v pojetí štěstí v aristotelské etice (štěstí je v tomto světě a životě) a v morální teologii (štěstí je mimo tento svět a život), což má dopad i na další oblasti – očistec a chápání štěstí, jehož smysl a cíl je vnitrosvětový; souvislost aristotelsko-scholastického pojetí času a představy svatých živých a svatých mrtvých a ideologizace transcendentního světa. Uhlíř k tomuto postřehu sice nedospívá přímo u Husa, ale pro období Univerzity Karlovy, v němž zde působil rovněž Hus. Hus se podle mého názoru ve sledovaných dílech drží křesťanského pojetí štěstí, takže v nich nedochází k žádné kolizi ani v souvislosti s dalšími jmenovanými tématy. Jeho osobní vztah k aristotelskému pojetí štěstí je potom otázkou, kterou nedokážu na základě dostupných děl zodpovědět, neboť Husovy výklady Aristotelových spisů dnes neznáme. Aristotelsko-scholastického pojetí času Hus nevyužívá, spíše se drží Augustinova pojetí, ovšem opět to není věc, kterou by sám tematizoval, a my musíme hledat odpověď v Husových výročích, které mají za cíl naprosto něco jiného.

Další dvě otázky spolu úzce souvisejí: Jaký je význam eschatologické problematiky pro autorovy názory na reformu lidských mravů a jak se Husův přístup slučuje s důslednou ideou, podle které je jedinou skutečnou reformou druhý příchod Krista?

Na první otázku jsem prakticky již odpověděla. Eschatologie je s Husovou snahou o reformu lidských mravů a speciálně o reformu církevní praxe spjata naprosto zásadně. Je jejím důvodem, cílem i prostředkem. Otázku o propojení této své snahy s ideou o Kristově příchodu si Hus sám neklade. Lpí na nutnosti dobrých zásluh i na predestinaci, na tom, že lidé musejí na konci věků naléhavěji jednat, i na tom, že Antikrista porazí zcela jistě jedině Kristus. Zdá se, že ponoukání lidí k této naléhavé aktivitě má smysl jen pro jejich osobní spásu. Kristus zvítězí i bez nich, avšak kdo zvítězí s ním, o tom mohou lidé spolurozhodnout. Otázka vztahu jednání a predestinace zůstává formálně nevyřešena, ale pro Husa nepředstavuje žádný problém.

Odpovědět tak můžeme i na otázku, k níž se ve své podstatě dostala už Ivana

Noble: „Má cenu bojovat za pokrok instituce, nebo je instituce na konci [věků] zbytečná?“³¹ Za pokrok instituce má cenu bojovat, neboť instituce jakožto shromáždění duchovních, kteří jsou nezbytnými zprostředkovateli lidské spásy, je zvláště v této historicky jedinečné situaci na konci věků důležitá pro lidskou spásu. Církev jakožto viditelná instituce je nezbytná, neboť vede lidi, kteří jí důvěřují. Proto tuto instituci musí praví křesťané zbavit nepravých. Jedinou hlavou církve je Kristus, ale jeho tělo, tj. církev je pro lidi důležitá. Proto Hus pouze nekritizuje, ale vybízí³² k reformě celé církve. Hus v procesu reformy figuruje jako stěžejní osobnost nejen z pohledu svých stoupenců, ale rovněž z pohledu svého. Kristův příchod je dovršením reformy, o niž se Hus a další lidé snaží. Skutečná reforma v podobě příchodu Krista je na rozdíl od lidské spásy naprosto jistá stejně jako existence pekla nebo nebe, proto není nutné se jí samotnou zabývat blíže, slouží spíše jen jako motivace.

---

31 „Is it worth to struggle for the improvement of the institution, or is the institution in the end dispensable?“ (NOBLE, I. Eschatological Elements in Jan Hus's Ecclesiology and Their Implications for a Later Development of the Church in Bohemia.)

32 Srov. pasáže o významu Milíčova a Janovova kázání pro reformu, o účinku na lidi a o smyslu kázání v reformaci: MOLNÁR, A. K otázce reformační iniciativy lidu. Svědectví husitského kázání. In *Acta reformationem Bohemicam illustrantia I*. Přípravil A. Molnár aj. Praha 1978, s. 5–8.

